

BARBARA LULEK

Od rytuału przejścia do pułapek izonomii. Sposoby rozumienia rodzicielstwa przez rodziców uczniów szkoły podstawowej

Ways of Understanding Parenthood by Parents of Primary School Students. From Transition Ritual to Isonomy Traps

Doktor, Uniwersytet Rzeszowski, Wydział Pedagogiczny, Zakład Pedagogiki Ogólnej i Metodologii Badań Edukacyjnych, Polska

Streszczenie

Rodzicielstwo jest naturalnym etapem życia kobiet i mężczyzn, konsekwencją wypełniania funkcji prokreacyjnej. Rozpoczyna się w momencie urodzenia dziecka i wiąże się z podjęciem określonych ról oraz wynikających z nich zadań opiekuńczych i wychowawczych wobec potomstwa. Obrazuje stopień zainteresowania i zaangażowania rodziców w wychowanie, opiekę i edukację własnych dzieci. Współczesne rodzicielstwo oparte na równouprawnieniu kobiet i mężczyzn dla wielu rodziców jest swoistym wyzwaniem związanym z jednej strony z koniecznością podejmowania nowych zadań i realizowania kolejnych funkcji, zaś z drugiej z nastawieniem na indywidualne potrzeby i własny rozwój.

Kierując się takimi przesłankami, podjęto badania jakościowe, których celem było poznanie sposobów rozumienia rodzicielstwa przez badanych rodziców mających dzieci w wieku szkolnym. W badaniach wykorzystano wywiad swobodny. Zebrany materiał badawczy poddano kategoryzacji, co pozwoliło wyodrębnić następujące sposoby rozumienia rodzicielstwa: rodzicielstwo jako moment przejścia, rodzicielstwo – poczucie osobistej odpowiedzialności za dziecko, rodzicielstwo w pułapce izonomii.

Słowa kluczowe: rodzice, rodzicielstwo

Abstract

Parenthood is a natural stage in men and women's life – a consequence of procreative role. This stage begins together with child's birth and it requires undertaking appropriate roles and fulfilling care and educational tasks stemming from these roles. Parenthood indicates level of parents' interest and engagement into upbringing, caring and educating their children. Contemporary parenthood is based on equality between men and women and it is challenging for many of them. On the one hand, it is connected to necessity of undertaking new tasks and bearing new roles, on the other hand to focusing on individual needs and self-development.

Qualitative studies, referring to these grounds, were aimed at the cognition of ways of understanding parenthood by parents surveyed. Studies were carried through open interviews. The evidence collected was categorised, which allowed for extracting the following ways of understand-

ing parenthood: parenthood as a moment of transition, parenthood as a personal responsibility for a child and parenthood in isonomy trap.

Keywords: parents, parenthood

Wstęp

Człowiek przychodzi na świat w rodzinie. W tej wspólnocie życia rozwija się i funkcjonuje w licznych relacjach interpersonalnych, budując system powiązań z członkami rodziny. Oddziaływania wewnątrzrodzinne, jak też uczestniczenie w życiu różnych instytucji wychowawczych w otoczeniu społecznym sprzyja osiągnięciu przez osobę dojrzałości do założenia rodziny własnej i wydania na świat potomstwa (Czeredrecka, 2007, s. 12). Łączy się zatem z podejmowaniem przez jednostkę zadań rodzicielskich, które realizowane są w układzie: matka, ojciec i dziecko (Kwak, 2008, s. 18).

Pełnienie roli rodzicielskiej wiąże się z realizacją obowiązku miłości, pomocy oraz ochrony wobec potomstwa (Kwak, 1990, s. 38). Dotyczy trzech zasadniczych dziedzin: opieki, kontroli i rozwoju. Pierwszy z wyszczególnionych obszarów obejmuje zaspokojenie potrzeb rozwojowych dziecka. Kontrola łączy się z działaniami nastawionymi na ustalenie pewnych granic związanych w perspektywie czasu ze zinternalizowaniem norm i wypracowaniem u dziecka samokontroli. Natomiast w wymiarze rozwoju rodzicielskie aktywności polegają na zapewnieniu potomstwu warunków pozwalających na uczestnictwo w społecznie aprobowanych i wartościowych działaniach (Kwak, 2008, s. 24–25). Rodzicielstwo ukierunkowane jest zatem na dziecko i obejmuje odpowiedzialność za jego wychowanie, przekazanie wartości i norm, umożliwienie podjęcia edukacji, stworzenie warunków do rozwoju potomstwa na wszystkich płaszczyznach (Sonsowski, 2013, s. 280–286).

Współczesne rodzicielstwo związane jest z porównywalnym zaangażowaniem obydwójga rodziców w codzienne i rutynowe obowiązki, łączy się z jednakową odpowiedzialnością rodziców za dziecko i opiekę nad nim. Daje rodzicom możliwość rozwoju społecznego i emocjonalnego oraz wzbogaca ich życie. Tak określony podstawowy obszar aktywności człowieka dorosłego obejmuje nie tylko posiadanie dzieci (Brągiel, 2012, s. 7), ale także sposoby bycia rodzicem, sprawowania roli rodzicielskiej, wykonywania i realizacji zadań oraz czynności umożliwiających dziecku rozwój (Brągiel, 2012, s. 19). To proces bezustannych zmian charakteryzujący się nieodwracalnością i permanentnością (Ładyżyński, 2012, s. 275), wyrażający się w przyjęciu konkretnej postawy rodzicielskiej (Kowalczyk, 2012, s. 229). Stałość w byciu rodzicem jest efektem niemożności zawieszenia pełnionej roli.

Realizowanie roli rodzicielskiej łączy się z działaniami, w zasadzie całym ich ciągiem, obejmującymi opiekę, wychowanie i wspieranie dziecka, w wyniku

kórych zarówno rodzice, jak i potomstwo ulegają zmianie (Kwak, 2008, s. 20). Całocyciowa aktywność rodzicielska bazuje, jak pisze Mendel (2016, s. 46–47), na trzech obszarach doświadczeń wyniesionych z domu rodzinnego, instytucji edukacyjnych, kontaktów z innymi rodzicami. Autorka szeroko opisuje rodzicielstwo jako pojęcie skoncentrowane wokół życia w perspektywie odpowiedzialności, podkreślając rosnącą przez całe życie świadomość rodzicielstwa. Wskazuje na szkołę i rodzinę, ale również inne formalne i pozaformalne miejsca uczenia się rodzicielstwa (Mendel, 2016, s. 51–55). Brak doświadczeń związanych z rolą rodzica powoduje, iż osoba przejmuje wzorce od osób znaczących, aby następnie przez osobiste doświadczenie wypracować indywidualny schemat realizacji przyjętych obowiązków (Marciniak-Budecka, 2014, s. 132–148). Zakorzenie w wspólnocie rodzinnej (Kawula, 2004, s. 57), bagaż otrzymywany wraz z urodzeniem (Melosik, 2003, s. 72) staje się źródłem budowania własnego modelu rodzicielstwa poprzez działanie i rozwiązywanie nowych sytuacji życiowych (Kawula, 2004, s. 84). Sposoby realizacji roli ojca i matki, wiek dziecka, sytuacje życiowe rodziny wyznaczają indywidualny kontekst zaangażowania rodzica, uwypuklając wielowymiarowość rodzicielstwa.

Złożoność sytuacji rodzinnych powoduje, iż nierzadko rodzicielstwo odbierane jest przez kobiety i mężczyzn jako wyzwanie związane z koniecznością zmiany dotychczasowych sposobów funkcjonowania, zakłóceniem panującego układu rzeczy. Rodzicielstwo w życiu matki i ojca obejmuje bowiem pojawienie się nieznanych dotąd okoliczności i zadań, z którymi nie zawsze radzą sobie rodzice. Niemożność lub brak chęci adaptacji do nowej sytuacji staje się dla współczesnych par wyzwaniem ze względu na wielość możliwości, jak też niepewność powodowaną słusnością decyzji (Szymanowska, 2014, s. 10). Owa niepewność dotyczy podjęcia decyzji o rodzicielstwie, oddalania w czasie skłonności do posiadania potomstwa, nadmiernie medycznego ujmowania ciąży i macierzyństwa oraz prezentowania procesu wychowania dzieci jako niezwykle trudnego (Marciniak-Budecka, 2014, s. 135).

Założenia badań

Współczesne rodzicielstwo nie zawsze jest automatycznym, naturalnym zdarzeniem w cyklu życia człowieka. Nierzadko jest efektem własnego wyboru i samoświadomego nastawienia (Bągiel, 2012, s. 15). Ten szczególny proces relacji pomiędzy parą rodzicielską, rodzicami i ich dziećmi w różnych układach tworzy subtelne związki zależności, niezależności i współzależności obrazujące relacje z innymi (Błasiak, Dybowska, 2010, s. 105). Dlatego też istotne znaczenie mają badania poświęcone sposobom rozumienia rodzicielstwa przez osoby funkcjonujące w roli rodziców, zwłaszcza w kontekście budowania dialogu z własnym dzieckiem, a następnie z przedstawicielami coraz szerszych kręgów

środowiskowych, w tym z rówieśnikami, innymi rodzicami, nauczycielami. Kierując się powyższymi przesłankami, podjęto badania, których celem było opisanie sposobów rozumienia rodzicielstwa przez rodziców uczniów szkoły podstawowej. W toku badań poszukiwano odpowiedzi na pytanie: Jak rozumieją własne rodzicielstwo rodzice uczniów szkoły podstawowej? W badaniach zastosowano metodę wywiadu, uznając, że jest to odpowiedni sposób uzyskania informacji na temat osobistych przekonań badanych. W toku rozmów kierowanych z badanymi posłużono się wywiadem swobodnym. Stosując dialog mniej lub bardziej ukierunkowany, autorka opracowania funkcjonowała w roli słuchacza. Na potrzeby badań opracowano dyspozycje do wywiadu, których szyk, formę oraz treść modyfikowano w zależności od potrzeb i możliwości osoby badanej. Język wywiadu nie był sformalizowany, a autorka nierzadko prosiła osoby badane o doprecyzowanie własnych wywodów (Konecki, 2000, s. 169). W dyspozycjach do wywiadu uwzględniono rodzicielstwo w rozumieniu rodziców oraz przejawy rodzicielstwa. W badaniach zastosowano celowy dobór osób polegający na wskazaniu jednostek, które na podstawie doświadczenia i rekomendacji odzwierciedlają odpowiednie i trafne opinie (Flick, 2011, s. 137). Taki sposób doboru umożliwił wskazanie przypadków odzwierciedlających kryteria doboru związane z byciem rodzicem, posiadaniem dzieci w wieku szkolnym. Badaniami objęto 4 osoby, dwie kobiety i dwóch mężczyzn. Pierwszym badanym jest kobieta w wieku 42 lat. Jest absolwentką studiów wyższych, mieszka w mieście wojewódzkim, w którym zamieszkiwali także jej rodzice. Pracuje jako księgowa. Jest matką dwójki dzieci w wieku 12 i 10 lat. W analizie badań własnych nazwana jest Elżbietą.

Kolejny badany to mężczyzna w wieku 38 lat, absolwent uczelni wyższej. Studiował poza miejscem zamieszkania kierunek edytorstwo w mieście uniwersyteckim w województwie małopolskim. Pracuje jako fotograf. Zamieszkuje średnie miasto na Podkarpaciu. Jest ojcem 9-letniej córki. W niniejszym opracowaniu został nazwany imieniem Jacek.

Inny badany to mężczyzna w wieku 44 lat. Posiada wykształcenie wyższe magisterskie. Ukończył studia politechniczne na dwóch kierunkach: informatyce i elektronice. Pracuje w mieście wojewódzkim w wyuczonym zawodzie. Jest ojcem dwójki dzieci: 14-letniej i 8-letniej córki. Obecnie spodziewa się trzeciego dziecka. Na potrzeby badań został nazwany imieniem Stanisław.

Ostatnia z osób wybranych do badań to kobieta nazwana imieniem Marta. Ma 36 lat. Posiada wykształcenie pomaturalne. Z zawodu jest pielęgniarką. Pracuje w szpitalu wojewódzkim na Podkarpaciu. Jest matką 11-letniego syna.

Badane osoby funkcjonują w roli rodziców od kilku do kilkunastu lat. Posiadają jedno lub dwoje dzieci. Rozmowa ze wszystkimi osobami miała charakter swobodny. Przebiegała w atmosferze sprzyjającej wymianie poglądów.

Wielowymiarowość rodzicielstwa w kierunku przekraczania przeciętności – perspektywa empiryczna

Zebrane w toku wywiadów dane empiryczne wskazują, iż rodzicielstwo dla badanych rodziców jest poważnym wyzwaniem pozwalającym przekraczać przeciętność, wymagającym dokonywania niełatwych wyborów urzeczywistnianych w kontekście takich wartości, jak odpowiedzialność i miłość. Respondentami kieruje pozainstrumentalna motywacja do działania na rzecz dziecka i jego dobra ujmowanego w kategoriach opieki, edukacji, rozwoju i wsparcia. Zebrany materiał badawczy poddano kategoryzacji i wyodrębniono trzy zasadnicze kategorie ujmowania rodzicielstwa przez badanych rodziców: rodzicielstwo jako moment przejścia – od euforii do zawiedzionej nadziei; rodzicielstwo – poczucie osobistej odpowiedzialności za dziecko; rodzicielstwo w pułapce izonomii. Wyodrębnione kategorie obrazują swego rodzaju drogę, do której refleksyjnie odnoszą się badani, i zostaną omówione kolejno.

Rodzicielstwo jako moment przejścia. Od euforii do codzienności

Rodzicielstwo w znaczeniu biologicznym oznacza stan rodzicielski w sensie posiadania dzieci. Elżbieta wskazuje, że macierzyństwo wymaga wewnętrznej dojrzałości, mówiąc: *gdy dowiedziałam się, że będę miał dziecko, poczułam się wewnątrz gotowa. Pojawiło się wtedy u mnie przekonanie, pewność, że tak będzie, że jestem mentalnie gotowa, by przyjąć go i cieszyć się nim*. Mimo wewnętrznej gotowości oraz podejmowanych działań edukacyjnych przez rodziców aktywność rodzicielska zarówno dla matki, jak i dla ojca jest sytuacją trudną. To swoisty rytuał przejścia wyznaczający początek kolejnej fazy w życiu rodziny, który podkreślają badani. Opisują go w swych narracjach wszystkie badane osoby. Oto przykładowe fragmenty wypowiedzi:

To niezwykle moment, kiedy po niewyobrażalnym wysiłku pokazano mi dziecko. Nie mogłam uwierzyć, że to nowe życie jest moje i takie piękne (Marta).

Z perspektywy czasu narodziny pierwszego dziecka określam jako prawdziwy szok. Nie byłam już całkiem młodym człowiekiem, ale nie mogłam uwierzyć, że tak piękna osoba była w brzuchu mojej żony. Pamiętam, że rodzicielstwo tak właśnie zaczęło się w moim życiu, i nie mogłam wtedy od nich odejść (Jacek).

Narodziny mojego pierwszego dziecka były niezwykle. Wzięłam go na ręce i zdałam sobie sprawę, że zawsze będzie ze mną. Rozplakałam się ze szczęścia. Miał piękną różową buzię i małe rączki z pięcioma palcami (Elżbieta).

To, że jestem ojcem, uświadomiłem sobie, kiedy pewnego dnia żona, będąc w ciąży, zawołała mnie, żebym dotknął jej brzucha, i poczułem ruchy dziecka. Pamiętam to do dziś. A potem to już poszło lawinowo. Narodziny bardzo radośnie i cały zestaw nieprzespanych nocy potem (Stanisław).

Badani pojawienie się dziecka odbierają jako moment niezapomniany, długo wyczekiwany w ich życiu, któremu towarzyszą pozytywne uczucia. Uświada-

miają sobie wyjątkowość takiej chwili i wynikające z niej konsekwencje. Pierwszy euforyczny zachwyty daje im siłę do zmagania się z trudnościami pielęgnacyjnymi i wychowawczymi następującymi w perspektywie czasu w życiu rodziny.

Rodzicielstwo – poczucie osobistej odpowiedzialności za dziecko

Badani rodzice ujmują rodzicielstwo w kręgu dwóch podstawowych wartości: miłości i odpowiedzialności. Traktują bycie rodzicem jako punkt widzenia życia codziennego, jego znaczenie i sens, które odnoszą do konkretnych zachowań. Rodzicielstwo niejako nadaje sens ich życiu. Elżbieta mówi o tym, że: *Kiedy zostałam matką, wszystko się zmieniło. Tego nie da się tak do końca opowiedzieć. To nowy początek. Tak mam do dziś. Patrzę na dziecko i wiem, że za niego odpowiadam. Daję mu ogromną, bezwarunkową miłość w każdej sytuacji. Tak wielką, że nie da się tego opisać słowami. Ona wyraża się w konkretnych czynach wobec mojego dziecka. Czasem łatwo je podejmować, a innym razem robię to z wielkim bólem serca, ale powoduje mną miłość i robię to odpowiedzialnie.* Dalej mówi: *Odpowiedzialność to jest dobre słowo dla określenia rodzica. Jesteś odpowiedzialny, gdy decydujesz się na dziecko, gdy budujesz z nim bliskość, zrozumienie i doświadczasz radości.* Z kolei Marta podkreśla: *Rodzicielstwo to wielka troska o dziecko, o odpowiedzialne działanie, o dawanie dobrej miłości. To taki przejaw troski o dobry spokojny sen syna, jego mądrość i dobre serce. Ona nigdy się nie kończy, zmienia się, ale trwa i ciągle myślę, jak postąpić, aby było dobrze dla mnie, syna i męża.* Z kolei Jacek wypowiada się w powyższej kwestii tak: *być rodzicem dla mnie to być człowiekiem dojrzałym do posiadania dziecka, ale też odpowiedzialnym za siebie, za dziecko i za rodzinę. To kochanie dziecka, okazywanie mu szacunku, ciągle podążanie z nim, a czasem za nim. Jak zostajesz rodzicem, to już nie myślisz o sobie, ale myślisz o dziecku, poświęcasz się i potrafisz z miłości zrobić dla niego wszystko.*

W różnych sytuacjach życiowych i formach rodzicielskiej aktywności badani budują osobową przestrzeń aksjologiczną (Furmanek, 2015, s. 42), odwołując się do miłości i odpowiedzialności. Rodzicielstwo jest dla nich szczęściem, które wyznacza stosunek do dziecka, rodziny i samego siebie. Urzeczywistnianie jednak wymienionych wartości wymaga konkretnych czynów realizowanych w określonych warunkach, o których także informują badani: *dbam o zróżnicowane i odżywcze posiłki, bowiem moje dziecko jest niejadkiem* (Marta), *staram się w sposób odpowiedzialny rozwijać możliwości i zainteresowania córki, pamiętając o jej bezpieczeństwie* (Jacek), *dla dobra dzieci rzuciłam palenie, przy pierwszej ciąży, teraz wspólnie biegam z synem i chodzę na pływanie z córką, jesteśmy też razem wolontariuszami Szlachetnej Paczki* (Elżbieta); *powierzam córkom zadania i uczę je odpowiedzialności za podejmowane i realizowane zadania. Uczę samodzielnego rozwiązywania trudności, szacunku dla mnie i żony, rodziny, rodzeństwa, rówieśników* (Stanisław). Nie oznacza to jednak, że badani

rodzice nie wspominają o trudnościach występujących w dynamicznie rozwijającym się rodzicielskim życiu. O problemach powodowanych pracą zawodową, brakiem czasu, dyspozycyjnością i obciążeniem zawodowym. Rodzicielstwo mierzy się wówczas z kulturą wyboru i odrzucenia wartości. Niestety nierzadko wpadając w pułapkę izonomii.

Rodzicielstwo w pułapce izonomii

Badani rodzice, zwłaszcza ojcowie, wskazywali, iż realizacja zadań wynikających z rodzicielstwa wcale nie jest łatwa, szczególnie w kontekście równouprawnienia małżonków, co przekłada się na takie same prawa i obowiązki kobiet i mężczyzn wobec rodziny. W swych narracjach podkreślali nie tyle konieczność realizacji własnych powinności wynikających z regulacji prawnych, ile podejmowane praktyczne działania wynikające z cyklu życia rodziny. Stanisław wspomina: *rodzicielstwo nie jest łatwe. Mam realizować te same zadania co matka, a jednocześnie zapewnić właściwy poziom życia materialnego. W pracy mam być dyspozycyjny, sporo pracy przynoszę do domu i nie zawsze jestem w stanie jeszcze zająć się dziećmi mającymi zupełnie różne trudności i pytania. Wysłuchać relacji o problemach z koleżankami, trądziku, który nie chce zginąć. Albo jeszcze rozstrzygać w kłótniach między córkami o ubrania, poglądy czy gry komputerowe. Niekiedy nie mam siły.* Podobnie Marta mówi o trudnościach wynikających z łączenia obowiązków zawodowych i rodzicielskich: *Rodzicem jest się nieustannie. Kiedy dostajesz dziecko na ręce po urodzeniu, ono zawsze jest z Tobą. To wielka odpowiedzialność. Na początku jest euforia, wszyscy ci gratulują, ale potem zostajesz sama z problemami, które nierzadko przerastają cię, bo skąd masz wiedzieć co znaczy xd, radzić sobie z programem klasy piątej z przyrody albo informatyki, pomóc w programowaniu dziecku albo konfliktach z rówieśnikami? Przychodzisz z pracy po dyżurze, a tu mnóstwo problemów. Mąż jest też w podobnej sytuacji.*

W wypowiedziach badanych zaakcentowana jest przede wszystkim sytuacja życiowa warunkowana pracą zawodową gwarantującą posiadanie niezbędnych środków materialnych dla rodziny. Zławszcza Stanisław czuje się obciążony pracą zawodową, która zabiera mu dużo czasu, i jednocześnie obowiązkami wychowawczymi wobec dzieci. Pomimo przyznanych równorzędnych praw rodzicielskich odczytuje siebie w roli ojca dostarczającego dochód i wyłączonego z procesu wychowania. Wspomina o własnych trudnościach dotyczących sytuacji wychowawczych w życiu rodziny. Stanisław nie zawsze jest gotowy do funkcjonowania w roli zaangażowanego ojca. Nieco inna jest sytuacja Marty, która podkreśla procesualność bycia rodzicem, ale dostrzega również trudności, które nie zawsze są źródłem satysfakcji także dla matki. W obu wypowiedziach pojawia się odniesienie do intuicyjnego podziału obowiązków pomiędzy rodzicami. We współczesnych rodzinach ojcu wyznaczane są dwa równorzędne ob-

szary działań – zaangażowanie w pracę zapewniającą byt rodzinie oraz w wychowanie dzieci i relacje z ich matką. Pomimo to ciągle funkcjonują typowe dla matki i ojca obowiązki. Powoduje to brak pewności kobiet i mężczyzn w nowych rolach rodzicielskich wynikający z braku wzorów wyniesionych z domu rodzinnego. Nierzadko następstwem takiego stanu jest brak pewności i lęk, a w konsekwencji unikanie sytuacji, które pozwalałyby na funkcjonowanie w roli zaangażowanego rodzica. To stany wywołujące poczucie zagrożenia, wskazujące na brak dojrzałości w pełnieniu roli rodzicielskiej i funkcjonowanie w pułapce izonomii (Czerpaniak-Walczak, 1999, s. 47). Rodzicielska kondycja nie należy w tym kontekście do wystarczających.

Rodzicielstwo przestrzeń codzienna. Konkluzje

Podjęcie roli rodzicielskiej odnosi się do osobistych doświadczeń bogatych w wartości symboliczne i swoiste rytuały. Dla każdej z badanych osób to indywidualna przestrzeń wyznaczana przez relacje i więzi z pozostałymi członkami rodziny, małżonkiem i dzieckiem/dziećmi. Jest sferą współistnienia wielu trajektorii zmian, o których wspominają badani, pozwalających jednocześnie na zachodzący proces stawania się rodzicem. To przestrzeń, w której pojawienie się dziecka określiło nowy sens życia rodziców zarówno w wymiarze materialnym – posiadanych rzeczy dostosowanych do potrzeb potomstwa i rodziny, jak i mentalnym, pozwalającym na konstruowanie i strukturalizowanie rodzicielskiej aktywności w horyzoncie porządku wyznaczanego przez miłość, odpowiedzialność i troskę za dziecko. W taki sposób rodzicielstwo wyznacza przestrzeń codziennej, otwartej praktyki bycia rodzicem, pełnej poświęceń dla dziecka, bycia z dzieckiem, a także popadania w pułapki codzienności rodzicielskiej. Przeżywanie i doświadczanie rodzicielstwa w praktyce dnia codziennego w kategoriach radości i trudów nakładających się na siebie nawzajem obrazuje wielość kierunków bycia rodzicem.

Literatura

- Błasiak, A., Dybowska, E. (2010). Rodzicielstwo i jego znaczenie dla procesu wychowania dziecka. W: A. Błasiak, E. Dybowska (red.), *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny* (s. 105–129). Kraków: Wyd. WAM.
- Brańpiel, J. (2012). Znaczenie przemian społecznych dla współczesnego rodzicielstwa. W: J. Brańpiel, B. Górnicka (red.), *Rodzicielstwo w kontekście współczesnych przemian społecznych* (s. 4–22). Opole: Wyd. UO.
- Czeredrecka, B. (2007). Rodzina jako środowisko życia i wychowania. W: U. Gruca-Miąsik (red.), *Dziecko i rodzina. Społeczne powinności opieki i wychowania* (s. 8–17). Rzeszów: Wyd. UR.
- Czerpaniak-Walczak, M. (1999). *Daleko od... szansy*. Szczecin: PoNaD.
- Flick, U. (2011). *Projektowanie badań jakościowych. Niezbędny badacza*. Warszawa: PWN.
- Furmanek, W. (2015). Niektóre problemy związane z procesami urzeczywistniania wartości. W: W. Furmanek, A. Długosz (red.), *Urzeczywistnianie wartości* (s. 42–61). Rzeszów: Wyd. UR.
- Kawula, S. (2004). *Człowiek w relacjach socjopedagogicznych. Szkice o współczesnym wychowaniu*. Toruń: Akapit.

- Konecki, K. (2000). *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*. Warszawa: PWN.
- Kowalczyk, G. (2012). Rodzicielstwo nastoletnich matek – studium przypadku. W: J. Brągiel, B. Górnicka (red.), *Rodzicielstwo w kontekście współczesnych przemian społecznych* (s. 225–238). Opole: Wyd. UO.
- Kwak, A. (1990). *Wież osobowa w rodzinach rekonstruowanych*. Warszawa: Wyd. UW.
- Kwak, A. (2008). Społeczny i indywidualny wymiar rodzicielstwa. W: A. Kwak (red.), *Rodzicielstwo między domem, prawem, służbami społecznymi* (s. 8–45). Warszawa: Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Ładyżyński, A. (2012). Adopcja – rodzicielstwo na blogu odkrywane. W: J. Brągiel, B. Górnicka (red.), *Rodzicielstwo w kontekście współczesnych przemian społecznych* (s. 275–291). Opole: Wyd. UO.
- Marciniak-Budecka, D. (2014). Rodzicielstwo do-it-yourself, czyli refleksyjność współczesnego rodzicielstwa. *Pogranicze. Studia społeczne. XXIV*, 131–148.
- Melosik, Z. (2003). Edukacja uniwersytecka i stratyfikacja społeczna. W: T. Gmerek (red.), *Edukacja i stratyfikacja społeczna* (s. 53–78). Poznań: Wolumin.
- Mendel, M. (2016). Uczenie się rodziców, szkoła i Lifelong Learning. W: A. Szczurek-Boruta, B. Chojnacka-Szynaszko, A. Gancarz (red.), *Szkoła i rodzina w środowisku lokalnym – teoria i praktyka* (s. 44–72). Toruń: Wyd. Adam Marszałek.
- Sosnowski, T. (2013). Rodzina i rodzicielstwo – stan, zagrożenia, pedagogiczne postulaty zmian. W: T. Pilch, T. Sosnowski (red.), *Zagrożenia człowieka i idei sprawiedliwości społecznej* (s. 278–291). Warszawa: Żak.
- Szymanowska, J. (2014). Wyzwania współczesnego dzieciństwa i rodzicielstwa – prolegomena do rozważań teoretycznych i rozwiązań praktycznych w płaszczyźnie wspierania dziecka i rodziny. W: J. Szymanowska (red.), *Wyzwania współczesnego dzieciństwa i rodzicielstwa, praca socjalna w perspektywie działań wychowawczych* (s. 9–20). Toruń: Wyd. Adam Marszałek.